

A BETŰK MESTERE

Tótfalusi Kis Miklós

Írta BOGDÁN ISTVÁN*

1650-et írtak akkor, és Erdély fejedelmi trónján II. Rákóczi György ült, amikor a Fekete-hegység lábainál elterülő kis iparos-kereskedő helységben, Misztótfalun, szegény sorú szülők második gyermekeként megkezdte dicsőséggel és nehézsorssal egyaránt megtetézett életútját Tótfalusi Kis Miklós.

Alsóbb iskoláit szülőfalujában, majd Nagybányán végezte, és tízéves volt, amikor a fenesi csatában nemcsak II. Rákóczi György kapott halálos sebet, hanem az erdélyi fejedelemség is, és amikor 1666-ban — Apafi Mihály idejében — a nagyenyedi kollégiumban továbbfolytatta tanulmányait, a török porta már keményen beavatkozott a fejedelemség életébe.

Tótfalusit, jó tanuló, kiváló énekes és jeles szónok lévén, amellett népszerű deák is, társai sok tisztségre megválasztották. Végül is szenior lett, az ifjúság vezetője. Mikor aztán 1677-ben kitletek deákvelei, és Fogarasra ment rektornak (vagyis tanfőnöknek), bizony zord idők jártak.

Tótfalusi a papi pálya iránt nem érzett különösebb vonzalmat. Amikor egykori iskolatársával, Páriz Pápai Ferencsel az amszterdami egyetemen folytatandó továbbtanulásáról beszélgettek, s ezt megemlítette neki, gondolatébresztő választ kapott tőle.

„En javallanám — mondta Páriz Pápai —, hogy kegyelmed saját teológiai tanulmányai mellett nézzon körül a tipográfiaiban, és ott, ha annyit vehetne észre, hogy ithon dirigálhatná a tipográfiát... igen jól cselekednék.”

E tanács — úgy vallja később — „nem kicsiny szeget ütött” a fejébe, aztán Tofeus református püspök megbízatása, a magyar nyelvű Biblia új kinyomtatásának gondja „vélekedő elméjének serpenyőjét” hamarosan lenyomta, és amikor 1680 őszén útnak indult Amszterdam felé, már megtalálta hivatását.

Amszterdamba megérkezvén, első dolga volt, hogy a legjelesebb, a Bleau család tulajdonában levő nyomtatóműhelyt felkeresse. Amikor a nyomdaépület felé haladt, egy pillanatra megdöbbenette vállalkozásának merészsége — harmincéves korában tanulja meg azt, amit más tízéves korában kezd! —, de a szíves fogadtatás eloszlatta zavarát. Bemutatkozott, elmondta szíve szándékát, és feltette a kérdést: „Miképpen lehetek én, idős legény lévén, jó könyvnyomtató?”

Bleau megnyugtatta: „Pénz a dolognak. Én a feje a dolognak. Mert ha pénze elég vagyon s ezse az embernek, könnyű jó tipográfussá lenni.”

Rövidesen megegyeztek, és Tótfalusi serényen munkához látott. Mindenben részt vett, hogy megtanuljon a betűmetszéstől kezdve a betűöntésen, szedésen és nyomtatáson át a kötésig mindent. És csakhamar belátta, hogy az egész embert kíván. Az egyetemre be sem iratkozott. Sok mindent kellett megtanulnia. Vegyük csak sorra.

A *betűmetszés*-nél a betűsorozat minden tagját külön-külön acélrudacskára — a *patricá*-ra — vésni, persze negatív képpel. Ez volt a legnehezebb. „Nem olyan ez, mint a vargaság — írta később —, hogy akárki megtanulhassa. Száz közül is alig válik egy, aki erre alkalmas.”

A *betűöntés* sokkal könnyebben ment. A patricát egy vöröslemezkébbe, az ún. *matricá*-ba kellett beleverni, ezt Gutenberg zseniális találmányába, az ún. *öntőműszer*-be illesztve, egymás után öntötték a betűket.

A nyomtatómunka a *betűszedés*-sel kezdődött. A *szedőállvány*-ra helyezett betűtartó *fiók*-ból jobb kezével kiválogatta a kéziratból elolvasott néhány szó betűit, a bal tenyerébe fogott ún. sorjázóba, egy peremes lapocskára rakta, de balról-jobbra haladva, amíg néhány sort kiszedett. Ezeket az ún. *hajók*-ra, nagyobb keményfa deszkákra helyezte sorban, amíg az egész mű szövegét ki nem szedte. A hajón levő anyagot a könyv rétegnagyságának megfelelően *oldalaz*-ta, majd az oldalakat keretbe *fogal*-ta, s így elkészítette a *nyomóformá*-t.

* Részlet a szerző „Régi magyar mesterségek” c. könyvéből, melyet a Magvető Kiadó jelentet meg a közeljövőben.

Magát a nyomtatást két ember végezte: a nyomtatómester és a labdák mestere. Az utóbb két bőrbbe burkolt szörgombolyaggal, az ún. *labdák*-kal vékony festék-reteget kent a nyomóformára. A nyomtatómester a Gutenberg-féle kéziszajtó alsó részére épített, forgattyúval mozgatható, ún. taliga egyik felén levő *fundamentum*-ra tette a nyomóformát, a taliga másik végén levő, csuklóval mozgatható sajtó-födő tűzőire pedig rászúrta a tiszta papírvet, majd a födőt rácsukta a nyomóformára. A forgattyúval behajította a taligát a tégely, vagyis a nyomótalp alá, amelyik egy csavarorsó segítségével mozgott le és fel. A talpat a *fordítórúd*-dal gyors, ügyes mozdulattal a formára húzta, majd visszaengedte úgy, hogy a tégely rugalmasan visszapattanjon. Visszahajtotta a taligát, felnyitotta a födőt, kicserélte a nyomtatott ívet üresre, miközben a labdák mestere bekente a nyomóformát. És folytatták ezen forma vagyis oldal nyomtatását addig, amíg a példányszámnak megfelelő mennyiség el nem készült. Miután a külső forma nyomtatásával végeztek, feltették a belső *formá*-t, vagyis oldalt, és kinyomtatták az ív másik oldalát is. Ennek végére érve pedig a többieket, amíg az utolsó nyomóformáról az utolsó ívet is levehették. Most már csak a kötés volt hátra, és a könyv elkészült.

És Tótfalusi három év szívós munkájával hihetetlen eredményt ért el. Nemcsak a betűkészítést és a nyomtatást tanulta meg tőkéllyel, hanem kínos nélkülözések árán nyomdát alapított. Hírét vette ugyanis, hogy otthon a Biblia kinyomtatásának ügye „elbomlott”, elhatározta hát, hogy ő egymaga nyomtatja ki.

„Hozzáfogok én — mondta —, egy szegény legény lévén, és megmutatom, hogy egy szegény legénynek szíves buzgósága többet tézsen, mint egy országnak ímmel-ámmal való igyekezeti.”

Vakmerőségre vállalkozott, mert nemcsak a nyomdai munkáról volt szó, hanem arról is, hogy a Biblia-fordítást revízió alá kell venni. És nemcsak a sok utánnyomás következtében felhalmozódott értelemzavaró sajtóhibáktól kellett megtisztítani a szöveget, hanem a fordítás hibáit kijavítani, hiányait pótolni.

1684-ben kezdte meg a Biblia nyomtatását és 1685 pünkösdjére, 2500 példányt előállítva, befejezte a munkát. „Ezt elvégezvén — írja később — hozzáfogék a zoltároskönyvhöz, és azt mind a biblia mellé, mind pedig külön kinyomtattam 4200-ig; annak utáná azzal sem elégedvén meg, kinyomtattam az Újtestamentumot is 4200-ig; azzal sem elégedvén meg, majd mind e könyveimet beköttem... mégpedig többnyire aranyosan.” Néha húsz könyvkötő is dolgozott neki, két keze keresményéből kellett őket kielégítenie.

Tengersok pénzre volt tehát szüksége. Sajátja mellett idegen munkát kellett vállalnia: betűkészítést. Sokszor még éjszaka is végezte ezt a rendkívül szemrontó, nagy figyelmet igénylő pepecselést. És megrendelőinek száma szaporodott, mert nemcsak finoman kidolgozott, ízléssel és lelkiismeretességgel ellátott munkát adott nekik, hanem a legnehezebb feladatokat is vállalta.

A betűmetszés inkább művészet akkor, mint mesterség. Nem mindenkinek volt hozzá tehetsége, s akinek igen, annak sem minden betűtípushoz. De Tótfalusi művészi tőkéllyel metszett minden betűt: latint, németet, görögöt, hébert, cirillt egyaránt. Rövidesen Európa leghíresebb nyomdavárosának, Amszterdammak legkiválóbb betűkészítője lett.

Vele metszette 1686-ban Georgia (Grúzia) királya a nemzeti ábécét. Nem sokkal később pedig a toscanai nagyherceg, Medici Cosimo, az újjáalakított firenzei nyomda betűkészletét, sőt — mint Tótfalusi mondja — „egy egész hónapnál tovább jártatott én utánam gazdag javadalom ígéréssel, hogy odavehetett volna fél esztendeig”, hogy személyesen rendezze be a nyomdát, és tanítsa ki alkalmazottait. Nem vállalta. — Jellemző, hogyan vélekedett erről Tótfalusi: „Tsak ezt is nagy glóriának tarthatná a Magyar nemzet, hogy mi, akik annak előtte Itáliából vettük a betűket... most azt megértük, hogy ők szorulnak mi reánk Betű végett.” — És azután jöttek a többi rendelők Lengyelországból, Svájcból, a Vatikánból, Német- és Svédországból, Angliából.

Tótfalusi betűalkotó tevékenysége méltán lett világhírű. Betűszerkesztésében ma is érvényes elvet, az optikai hatás lehető legnagyobb fokú egyenletességének elvét valósította meg. Formáinak tisztasága és arányossága tökéletes. Különösen latin kurzívái utolérhetetlenek, sorainak gyönyörűen egyenletes pergése a betűkészítő művészet csúcspontjaira emeli őt. Ehhez hasonló előkelő és szép kurzívát csak Bodoni és Didot alkottak — száz évvel később. Művészi tőkéllyel azonban a mai napig nem múlták fölül, — Tótfalusi Kis Miklós ma is az egyik legnagyobb betűmetsző.

Munkássága persze nemcsak hírt, dicsőséget szerzett számára, anyagi haszna sem maradt el. Oly gyorsan és ügyesen dolgozott, hogy minden óra alatt megkeresett egy tallért, és volt időszak, amikor — szerény megjegyzése szerint — targoncával szállították lakására a pénzt.

Megfigyelték ezt a derék amszterdamiak is, és meg akarták házasítani, hogy ott maradjon. Mint maga vallja később: kínálták őt olyan leánnyal, akivel 60.000 forintot adtak volna. De Tótfalusi nem akart letelepedni — haza kívánczolt. 1689 őszén aztán ládába rakta könyv- és betűkészletét, betűkészítő szerszámaikat, roppant poggyászával útra kelt, s bizonyosan nem gondolt arra, hogy mennyi gondnak és bajnak megy elébe.

Azzal ugyan számolt, hogy könyveiből fényes jövedelemhez nemigen juthat. Tudta, hogy kevés a könyvvásárló ember odahaza — főurak, papok, tudósok, deákok, módosabb polgárok —, de úgy vélte, tudja, miért. Nem is annyira az általános szegénység, hanem az olvasni nem tudás miatt. E baj gyökerét a „magyar oskolák hiányában” találta meg. „Nem mindeneket kellene — hirdette — a deák (vagyis a latin) nyelv tanulásával terhelni; bárcsak a magok születési nyelveken tudnának olvasni, csak ezzel is sokra mennének... kevés idő kellene arra és kevés volna olyan szegény ember, akitől annyi költség ki nem sülne.” És éppen ezért igyekezett haza, mint maga írja, „hogy a mi nemzetünk ne maradjon abban a nagy írástudatlanságban, melyben eddig, hanem a magyar oskolák virágoznának, hogy mind gyermekek, asszonyi állatok, városiak, falusi parasztok olvasni tudnának”.

Lengyelországon át szekerezett hazafelé — itt kapta az első figyelmeztető jelet: majdnem elrabolták tőle könyveit. Majd Kassán át Debrecennek tartott. Ott érte a második figyelmeztetés: nem tudta könyveit eladni, pedig régi szándéka szerint, nagyon olcsón kínálta. Ekkora érdektelenségre bizony nem számított, de a sikertelenség még nem szegte kedvét. És amikor 1690 nyárutóján Kolozsvárott letelepedett, bizakodva nézett a jövőbe — pedig Erdély egyelőre végleg beborult. Apafi meghalt, s Teleki, a fejedelem „feje és keze”, nemsokára követte, tehetetlen utódaik csak a maguk hasznával törődtek, az önálló fejedelemség napjai megszámláltattak: a Habsburg-hatalom rátette kezét — s talán ez volt a harmadik figyelmeztetés.

Kolozsvárott akkoriban két nagyobb nyomda is volt: a városé és az egyetemes református egyházé. Tótfalusi egy harmadikat akart létesíteni, de arra beszélték rá, hogy vegye át az egyiket. Mindkét nyomda felszerelése szegényes lévén, Tótfalusi egyesíteni kívánta a kettőt. Némi huzavona után bele is egyezett az egyház.

A családi tűzhelyet is meg kellett alapoznia — nem várhatván tovább, hisz negyven-egynéhány esztendőtt tudhatott már a háta mögött. Barátai Székely Máriát, egy jómódú földbirtokos árvaját kommandálták neki. Rövidesen megtartotta az esküvőt.

A két nyomda egyesítésének ügye azonban lassan haladt. Tótfalusi hamarosan tapasztalhatta, hogy nincs Amszterdamban. Egyik nehézség érte a másikat. A felszerelést alig tudta beszerezni, némelyiket Bécsből kellett hozatnia. A legnagyobb baj azonban az volt, hogy nem talált megfelelő épületet. Tótfalusi ugyanis amszterdami mintára a *fuzóriá*-t (vagyis az öntőműhelyt) egybe akarta építeni a *tipográfia*-val, a nyomdával. Végül is felesége házánál kezdte meg az építkezést — persze saját költségén —, miután sógorát házrészéért kielégítette.

Közben súlyosan megbetegedett, csak sokára nyerte vissza egészségét. Jókora időt eltöltött már Kolozsvárott, 1694-et írtak akkor, amire megkezdhetette a komoly munkát, céljának megvalósítását: hogy az országot ellátja jó, olcsó, főleg magyar nyelvű könyvekkel, „ajándékon nyomtatott” tankönyvekkel. Láta az elmaradottságot, és tudta, hogy e bajokból csak a tanulás emelhet ki (mint 150 évvel később Széchenyi fogalmazta: a „kiművelt emberfő”), ehhez pedig könyv kell, könyv és könyv. E könyvek azonban nem mint eddig, „békamászás formájú”, hanem szép, izléses betűkkel legyenek nyomtatva.

Nemcsak a szép külsőre fordított gondot. Kijavította a szerzők rossz helyesírását, a régiességeket, a tájszólásokat, és ezzel jelentősen hozzájárult a mai magyar helyesírás kialakításához. Még tovább ment: a tartalomra is ügyelt, s ha hibát talált, vagy figyelmeztette a szerzőt, vagy maga igazított rajta. Korrektorsága mellett hát revizor és cenzor is egy személyben, ráadásul tipográfus.

Nem is gondolta volna, hogy ezzel szelet vetett, s abból olyan vihart aratott, hogy belerendült egész élete. Tótfalusi megbocsáthatatlan bünt követett el: igazsa volt. És a hiúságukban megsértett szerzők, az irigykedő teológusok, akiknek tu-

dományuknál csak vaskalapjuk volt nagyobb, az ország sorsával mit sem törődő kolozsvári polgárok tervszerű emberrágásba fogtak, hogy Tótfalusi külföldön méltányolt tekintélyét megnyirbálják, hogy eszméinek megvalósításától eltávolítsák, hogy pártfogóitól megfosszák, hogy teljesen lehetetlenné tegyék a náluk sokkal különb embert. És amit a férjek megkezdték, a feleségek befejezték. A kihegyezett asszony nyelv semmitől nem riadt vissza, nem kímélve Tótfalusi feleségét sem.

Talán nincs is még egy fejezete a magyar kultúrtörténetnek, amelyben a személyes intrika olyan alacsony indulatokból táplálkozott volna, mint Tótfalusi esetében, és ahol a pletyka olyan döntő tényező lett volna egy nagyra hivatott pálya tönkretételében, mint nála. A tudós nyomdászról rövidesen „hitvány vasműves” lett.

Mindezt megtették egyébbel is. A tipográfusnak járó kedvezményeket megszüntették, túlzott adókkal sújtották, házába német katonákat szállásoltak el, és vádolták: hogy nem törődik a nyomdával, csak a gazdaságával, hogy csak szép-históriákat ad ki, komoly könyveket nem, hogy drágán dolgozik, nyereszkeskedni akar, hogy félti tudását, és nem akarja átadni tanítványainak. Bármit is tett, kiforgatták, hogy fegyvert kovácsoljanak ellene.

A zömök termetű, kevés beszédű, szemérmességében könnyen elpiruló ember érzékeny idegrendszerét a sok zaklatás nagyon megviselte. Elkeseredésében komolyan foglalkozott a kivándorlás és nyomdája szétrombolásának gondolatával. De aztán másként határozott. 1698-ban megírta és kinyomatta *Maga Személyének, életének és különös cselekedeteinek mentségé*-t. Hangulatát, és így Tótfalusi lelkiállapotát egy kiragadott mondata jellemzi: „Az én életem szüntelen való halál, midőn lelkemnek szüntelen való fájdalmával, a végtelen méltánytalanságok alatt eszem kenyeremet, és a száma nélkül való meggyőzhetetlen akadályok célomtól felette igen messze vetnek.”

A mentséggel ismét nagyot vétett: bebizonyította igazát, a vádaskodások alaptalanságát, ellenségeinek aljasságát.

A 38 pontba szedett Mentség nem volt vádirat, névtelenül beszélt ellenségeiről — a megbántott férfiúi becsület és önérzet fájdalomkiáltása ez —, és mégis az lett belőle. Mindenki halálosan megsértődött. Ráadásul akadt benne egy perbeli igazságtalanságra vonatkozó fél mondat, csak egy célzás, amelyik Bánffy Györgyöt, a vadászputyáival és udvari bolondjával a közügyeknél sokkal többet törődő, kapzsi gubernátort érintette. Ezzel bűne tetőzött.

Bánffy követelte a nyilvános büntetést, az eklézsiakövetést, a Mentség összes példányainak megsemmisítését, hogy írásban vonja vissza állításait, s azt nyomtassa ki.

1698. június 13-án, Nagyenyeden, a szász templomban, a népes gyülekezet előtt ott állt a század legkiválóbb nyomdaművésze és kultúrpolitikusa, és megtette a legnagyobbat: legyőzve önmagát, bocsánatot kért — az ellene vétőktől.

Ami az utolsó évek lázas izgalmi, a folytonos tépelődés, a túlhajtott testi-szellemi munka megkezdtek, azt e megszégyenítő eljárás befejezte: teljesen összetört. A sok igazságtalanságot már nem tudta jóvátenni, a sok keserűséget feledtetni az, hogy nemsokára egy beadványára — régi pártfogója, Bethlen Miklós kancellár jóvoltából — valamelyes elégtételt kapott. Ez már csak olyan volt, mint „holt lónak a patkó”. Néhány hónappal később, 1699 elején, beteljesedett ellenségeinek kívánalma: szélhűdés érte, és betűmetsző keze többé nem alkothatott, nyomdája elárvult.

Három évig kínlódott még tehetetlen testtel, de ép szellemmel, hogy az élet terhét még súlyosabbnak érezze, amíg a halál 1702. március 20-án megszabadította szenvedéseitől. Akkor halt meg, amikor II. Rákóczi Ferenc már megszökött bécsújhelyi fogságából és lengyel földön készülődött arra, hogy kibontsa Istennel a hazáért és szabadságért feliratú zászlóját. Talán még eljutott a híre a haldokló Tótfalusihoz, és enyhülést adott meggyötört élete utolsó perceinek.

Koporsójánál látszólag kiengesztelődtek ellenségei. A kolozsvári „siralmas háznál” nem fukarkodtak a dicséretekkel, és egyik legnagyobb ellensége, Szatmári Némethi Mihály nevezte őt a Betűk Mesteré-nek.

Tótfalusi élete a görög sorstragédiákra emlékeztet. Hiába volt kiváló képessége és képzettsége, hiába égett benne a hivatástudat és hazája szeretete, hiába voltak pártfogói Erdély haladó gondolkozású férfiai, harca hasztalannak látszott, az értelmetlenség ellen nem küzdhetett.

Illő, hogy legalább az utókor adja meg neki a méltó megbecsülést.